

**Відділення релігієзнавства ІФ НАН України і державні органи
влади у сфері релігії: історія взаємин та основні напрямки співпраці
(до 100-річчя Національної Академії наук України)**

***Анотація.** В статті розглядається співпраця академічних науковців і державних органів влади в сфері релігій, коли релігієзнавці виступають теоретиками державно-церковних відносин, будуючи методологічні фундаменти для наукових підходів з утвердження гармонійних відносин держави і церкви. Досвід практичного релігієзнавця формує експерта в різних сегментах релігійного життя, який діагностує конфліктні ситуації між державою і релігійними організаціями, виступає медіатором в їх подоланні, прогнозує короткострокові і довгострокові перспективи змін релігійної ситуації. Академічні релігієзнавці при всій об'єктивності і критичності налаштовані конструктивно щодо відносин між державою і церквою, вважаючи державу гарантом свободи совісті і віросповідання в Україні.*

***Ключові слова:** державно-церковні відносини, моделі державно-церковних відносин, партнерство, релігієзнавча експертиза, експертна рада.*

***Abstract.** The article «Religious Studies Department of National Academy of Sciences and State authorities in the field of religion: the history of relationships and the main directions of activity» deals with the cooperation of academic scholars and state authorities in the field of religions, when religious studies researchers act as theoreticians of state-church relations, building methodological foundations for scientific approaches in establishing of harmonious relations between the state and the church. The experience of a practical religious studies scholar forms an expert in various segments of religious life who diagnoses the conflict situations between the state and religious organizations, acts as a mediator in their overcoming, predicts short- and long-term prospects for changing religious situations. Academics, with all objectivity and criticism, are constructive about relations between the state and the church, considering the state the guarantor of freedom of conscience and belief in Ukraine.*

***Key words:** state-church relations, models of state-church relations, partnership, religious studies expertise, expert council.*

Вступ. Незалежний статус України як держави актуалізував появу і розвиток такої наукової сфери як релігієзнавство. Перед науковцями постало завдання переосмислити певні сфери життя, зокрема духовну в частині її релігійного сегмента. Суспільна потреба у виробленні наукового підґрунтя для відповідно нової політики держави у її відносинах з релігією та її

інституціями реалізувалася у створенні Президією НАН України 26 червня 1991 року при Інституті філософії автономного Відділення релігієзнавства.

На плечі нового колективу звалилася маса наукових проблем, які потребували негайного вирішення. Перш за все потрібно було дати нове бачення релігії, позбавивши її опійних оцінок, запропонувати нову методологію її дослідження, тобто визначитися в науковому розумінні феномену релігії в її структурі і функціональності, об'єктивно відтворити історію релігій в її українському вияві, сформулювати наукове ставлення до плюральності релігійного життя, науково опанувати конфесійне багатоманіття релігійного поля країни. Це вимагало розширення наукового розуміння свободи совісті та віросповідань, свободи релігії і церкви, прав людини сповідувати будь-яку релігію. Найбільш затребуваними стали теми, пов'язані із присутністю релігії в українському суспільстві, теми з державно-церковних і міжконфесійних відносин. Постала потреба обґрунтувати необхідність заміни патронства на партнерство в державно-церковних відносинах, усвідомлюючи обмеженість природної толерантності українців, передбачити конфліктність на релігійному ґрунті і запропонувати шляхи її подолання через конструктивний діалог і взаєморозуміння між конфесіями. Співпраця із держорганами актуальна і сьогодні, особливо в умовах війни, тому важливо проаналізувати успіхи, критично осмислити недоліки, накреслити перспективи у науковому супроводі державно-церковних і міжконфесійних відносин.

Ступінь дослідження проблеми. Осмислюючи результативність наукових досліджень для практики державно-конфесійних відносин, академічні релігієзнавці постійно в своїх звітах фіксують різноманітні форми співпраці з державою. Частково це зроблено в книзі, яка видана до 25-ліття Відділення релігієзнавства [1], але найбільша інформація зберігається в державних архівах. Тим не менше не буде зайвим нагадати, що тільки за останні 10 років Відділення виконало одинадцять планових і сім позапланових дослідницьких тем, вагомість яких визначається не тільки і не стільки приростом наукового знання, скільки практичною затребуваністю часу. Так, науковці двох відділів – філософії релігії та історії релігії і практичного релігієзнавства паралельно працювали над темами: «Дисциплінарна структура релігієзнавства: змістовне наповнення і тенденції змін» (2006-2008); «Процес конфесіоналізації релігії: закономірності і прогнози» (2006-2008), «Практичне релігієзнавство: сутність і функції» (2009-2011), «Релігійний фактор в контексті духовного розвитку сучасної України» (2009-2011); «Релігія в контексті суспільної свідомості» (2012-2014), «Інституалізаційні процеси в сучасних релігіях: загальні закономірності та особливості українського контексту» (2012-2014), «Трансформації соціальних функцій релігії і їх коригування в умовах сучасної України» (2015-2016), «Релігійний феномен у змінах його складових і перспективах десакралізації» (2015-2017), «Релігійні ідентичності в контексті культурно-цивілізаційного вибору України» (2017-2019). Крім того, враховуючи актуальність ісламської проблематики, у Відділенні із

утворенням в його структурі наукової групи з ісламознавства, досліджувалися теми «Природа мусульманського максималізму та прогнози його виявів на українських теренах» (2008-2010) та «Інституалізований іслам України в проблемах толерантизації його відносин» (2011-2012). В 2009-2011 роках виконувалася загальновідділенівська тема «Поліконфесійна Україна в умовах культурно-цивілізаційного діалогу ХХІ століття» (2009-2011).

Виконання кожної із означених планових тем завершувалося видруком колективної монографії [5] і низки статей виконавців, видрукованих ними у різних наукових збірниках, часописах, проведенням підсумкових конференцій з планових тем і виступами з доповідями/повідомленнями на різних конференціях, написанням науково-експертних матеріалів чи аналітичних записок з тем для відповідних владних органів тощо. Книги з планових і позапланових тем передавалися до бібліотек вузів з наявною у них релігієзнавчою спеціалізацією з метою включення їх там в науковий і освітянський процес, роздавалися співробітникам державних органів влади, представникам релігійних організацій тощо.

Враховуючи необхідність дослідження проблем, які не входять до зорієнтованості їх лише на прикладний контекст, Відділення брало на себе виконання й нефінансованих актуальних для сьогоденного поліконфесійного релігійного життя позапланових тем. Серед них назвемо насамперед написання і вже видрук десятитомної «Історії релігії в Україні» (1996-2012), підготовку низки наукових праць і проведення тематичних конференцій з проблем державно-церковних і міжконфесійних відносин. Працювали також і над історією релігієзнавчої і богословської думки в Україні. Перша вже описана у нашому двохтомному виданні «Релігієзнавство України».

Важливою проблемою для України, а відтак і для науковців Відділення стало вивчення ролі національного і конфесійного чинників в контексті вітчизняної історії. Проведено десятки конференцій, видано підсумкову монографію "Релігія і нація" [4].

Разом із Міжнародною асоціацією свободи релігії, зокрема й із Міжнародним центром права і релігієзнавства (США), Відділення капітально зосередилося на темі свободи релігії в країнах пострадянського простору. Тут маємо найбільшу кількість видрукованих праць і проведених конференцій. Починаючи з 2001 року, надруковано 128 чисел щомісячника «Релігійна панорама», а з 1996 року 20 чисел щорічника «Релігійна свобода».

Відділення творчо реагує на ювілеї національного і релігійного життя, самостійно ініціюючи відзнаку різних подій в житті українського народу. Так, до ювілею Івана Франка в 2016 році проведена наукова конференція з видруком її матеріалів, до двохтисячолітнього ювілею християнства проведено 6 конференцій й видруковано 8 колективних монографій і тематичних збірників. У 2016-2017 роках ми відзначили 420-річчя Берестейської унії і 500-річчя Реформації видруком низки праць і проведенням понад десятка конференцій. Упорядковано нами і видруковано в серії «Мислителі української діаспори» вибрані твори С.Ярмуса, І.Шевціва, А.Річинського, В.Олексюка, І. Музички, І.Ортинського, підготовлено до

друку вибрані праці Ю.Мулика-Луцика.

Загалом за роки своєї наукової діяльності Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ видало понад 450 монографічної, збірникової, брошурної, підручкової та часописної форми книжок (117 монографій, 84 збірники, 237 чисел часописів, 4 брошури та 9 підручників). Це зокрема: 10-титомна «Історія релігії в Україні», двотомні «Україна релігійна», «Релігієзнавство України» та «Религиоведение Украины» (видрук Москви, 97 д.а.). В світ вийшла у трьох книгах монографія «Релігія – Україна – Світ» та ін. Це є як колективні, так і індивідуальні праці. Крім того науковими співробітниками Відділення видрукувано тисячі статей у позавідділенівських виданнях. Міжнародне визнання одержала книга «Майдан і Церква: хроніка подій та експертні оцінки» (за ред. Л.Филипович та О.Горкуші). Готується до друку 3-хтомна «Українська Релігієзнавча Енциклопедія».

Основний виклад. Все, над чим працювали релігієзнавці, мало виразно практичний характер. Ми дали в руки державних службовців, освітян, студентів, віруючих і невіруючих людей принципово нову літературу з різноманітних релігієзнавчих сфер, яка написана з нових методологічних підходів й із врахуванням найкращих досягнень як вітчизняної, так і зарубіжної науки, яка базується на принципах історизму, об'єктивності, позаконфесійності, світоглядного плюралізму. Вчені прагнули своєчасно реагувати на виклики часу, підвищуючи загальнокультурну і релігієзнавчу обізнаність молоді, державних і релігійних мужів, утверджуючи загальнолюдські норми і правила, захищаючи свободи і права людини. При цьому в центрі наукових інтресів завжди знаходилася Україна, її державницький і цивілізаційний інтерес.

Особливим сегментом наукових досліджень стали державно-церковні відносини (ДЦВ). На основі відомих теорій взаємин держави і релігії, держави і церкви науковці розробили українську концепцію ДЦВ, опрацювали історичні моделі взаємин церкви і держави, виокремили типово українські форми таких відносин, запропонували будувати ДЦВ на основі партнерства, відмовившись від протекціоністської, патроністської, сепараційної, конфронтаційної моделі. Виробленню європейських форм ДЦВ сприяло власне включення в Україні у ці процеси дослідників через входження в науково-експертні ради Мінкультури, Міносвіти, МЗС, СБУ та ін., через участь у міжнародних семінарах, комісіях, зустрічах, де обговорювалися ці питання. Привнесення і частково перенесення світового досвіду в ДЦВ України дозволило уникнути цілої низки проблем в релігійній сфері. Науковці зрозуміли, що найкращим методом вивчення релігії є включене спостереження, саме тому Відділення постійно підтримує творчі відносини з майже всіма офісами різних конфесій. ВР ІФ НАНУ сприяло появі і становленню ряду міжконфесійних об'єднань, а саме Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій та Всеукраїнської Ради релігійних об'єднань. Якщо перша вібрала спільноти лише авраамістичних релігій, то остання поєднала переважно релігійні меншини України, але, окрім християнських, ще й ісламських, рідновірських і орієнталістських конфесій.

Завдяки цим зв'язкам за підтримки і активної участі майже всіх

конфесій України проводилися і проводяться спільні із державними органами (як центральними, так і місцевими) науко-практичні конференції, семінари, конгреси. Останні стали доброю площадкою для навчання управлінських кадрів, підвищення їх кваліфікації зокрема через ознайомлення їх із досвідом зарубіжного вирішення проблем. Особливою формою міжконфесійного спілкування стали Дні релігійної свободи, які проводилися майже в усіх обласних центрах України, спільні прес-конференції в УНІАН та Укрінформі з важливих питань релігійного і духовно-морального життя.

Відділення релігієзнавства стало кузницею кадрів для органів влади. На його базі відбувалася підготовка управлінських кадрів вищої кваліфікації - кандидатів і докторів наук, які очолювали відповідні департаменти та відділи в різних органах влади, зокрема й Держком/Держдепартамент релігії.

Особливою сферою наукового обґрунтування державно-церковних відносин вважається експертна діяльність. Проведення релігієзнавчої експертизи стало визначальною формою практичного релігієзнавства. Незважаючи на те, що цей вид діяльності законодавчо не закріплений в правовому полі України та відсутній в посадових обов'язках співробітників Відділення релігієзнавства, завдяки науковому ентузіазму його співробітників було проведено сотні експертиз з релігійних питань. Ці експертизи у формі аналітичних записок, матеріалів, рекомендацій, проектів управлінських рішень різних організацій, в тому числі й органів влади, листів-відповідей, спеціальних програм та їх реалізацій зберігаються в державних, відомчих та приватних архівах. Завдяки цій роботі жодний орган влади не зареєструє якоїсь релігійної громади без наявності такого документа. Вважали б за необхідне нарешті прописати порядок проведення експертизи, визначити перелік інституцій та коло експертів, детально розробити методику її підготовки.

Не треба думати, що в цій галузі - повна пустеля. І до 1991 року існувала практика надання експертних оцінок, якість яких залежала від рівня професійної підготовки, життєвого досвіду експерта. Як правило, цим займалися або теоретики (науковці, викладачі), або практики (держслужбовці, журналісти, юристи, священики). Зусиль згаданих експертів вистачало, оскільки релігійне життя в ті роки було упорядковане, а поява нових релігій була майже неможлива.

Ситуація різко змінилася після 1986 року, а стала майже некерованою — після 1989, коли релігійне життя України вибухнуло появою нових релігій і церков. Їх кількість за один рік зросла в 2 рази (з 4,5 тис. до 9 тис. організацій). Все це потребувало відповідних коментувань, досліджень, експертного оцінювання. Ситуативно почало формуватися експертне середовище, куди вливалися різні організації [7], різні люди [2]. Час відсіяв якісні експертизи від неякісних, об'єктивні від суб'єктивних, конфесійні від позаконфесійних. Природно сформувалося коло авторитетних експертів, до яких постійно звертаються передусім органи влади, а останніми роками - надто інтенсивно ЗМІ, окремі громадяни, різні державні, громадські та релігійні організації. Запрацювала Експертна рада при Державному

департаменті у справах національностей і релігій МК України.

Є чималим список тих, хто може фахово проаналізувати процеси, які відбуваються в релігійному житті країни та світу. Але експертів критично не вистачає, щоб вчасно попереджувально досліджувати конфліктні сфери міжрелігійного чи міжцерковного протистояння, суперечки між різними суб'єктами державно-церковних відносин, між окремими віруючими. Експертів і експертних установ має бути більше і не лише в Києві, а й в областях.

Вузькоспеціалізованим експертним співтовариством є Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ, яке від самого свого постановня активно залучене в експертну роботу. Тільки за останніх 5 років його співробітники написали понад 60 експертиз, аналітичних записок, практичних рекомендацій. Серед них: Експертний матеріал для Мінкультури «Наукові основи удосконалення державно-церковних та толерантизації міжконфесійних відносин в Україні»; Експертний матеріал для Мінкультури і ВРУ «Збереження сакральних пам'яток історії та культури і відповідальність за це церковних структур»; Експертний матеріал для Кабміну, Мінюсту, Мінкультури, АПУ, ВРУ «Внутрішні інституційні процеси в мусульманській уммі України і шляхи їх толерантизації»; Релігієзнавча експертиза Статуту і друків так званої Української Правовірної Греко-Католицької Церкви (запит Мінкультури); Експертна записка для Кабміну Криму «Конфесійна природа кримських караїмів і проблема відносин їх з іудейською спільнотою»; Експертні записки на замовлення Національної комісії з питань захисту суспільної моралі з аналізом мусульманських друків про Халіфат, змісту бігбордів про Патріарха Кирила; Експертна оцінка віровчення і діяльності нових релігійних течій Фалуньгун, Школи здоров'я і Радості, Схорон еж словен — для Мінкультури; Експертний матеріал для Мінюсту «Загроза національним інтересам в релігійній сфері».

Відділення давало наукову оцінку проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про свободу світоглядів і релігійні організації» (надіслано до ВРУ, Міністерства культури, Мінюсту). Підготовлено ряд документів: Науково-експертна записка «Діяльність в Україні організацій релігійно-екстремістської спрямованості і функціонування нових релігійних течій» (на запит РНБО); Науково-експертна записка «Стан релігійної мережі України і проблеми міжконфесійних відносин», яка розіслана в різні центральні державні органи. Відділення написало Лист-пропозицію в МОН «Інформація про співробітництво Відділення релігієзнавства з освітянською сферою і побажання щодо його розширення». Крім того, підготовлено Інформативний матеріал для преси «Двадцятиріччя свободи совісті в Україні» і багато іншого.

Не без участі Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ в Україні склались толерантні відносини між конфесіями. Відділення всіляко призупиняло активність деяких інституцій, спрямовану на розпалювання міжрелігійної ворожнечі, захищало свободу світоглядного і релігійного

вибору людини. На основі експертиз, які виконували співробітники Відділення, було прийнято адекватні управлінські рішення, які дали змогу Україні перебувати в колі цивілізованих держав, де поважають гідність людини, її права і свободи.

Звертаючись до досвіду українських релігієзнавців в сфері експертизування, треба визнати, що всю їхню дослідницьку роботу можна вважати експертизою в широкому сенсі слова. Особливо це стосується новітніх релігійних процесів і явищ, з якими Україна не була знайома аж до своєї незалежності. Тут і феномен виходу з підпілля УГКЦ та УАПЦ, тут і релігійно-національне відродження українців та інших народів, що населяли Україну, тут і виникнення УПЦ КП та УПЦ МП, їхні взаємини, тут і новий формат міжконфесійних відносин, і оприсутнення Церкви в посттоталітарному суспільстві, і пошук нових смислів і форм у державно-церковних відносинах, і відповідь церков на виклики глобалізованого постмодерного світу, і багато іншого. Це все нові теми, які з'явилися в науковому полі дослідження релігії та її функціонування після 1991 року. Вони вимагали фундаментального підходу, що й демонструвало Відділення релігієзнавства як єдина академічна релігієзнавча інституція в Україні.

Нині в структурі центральної виконавчої влади України в сфері державно-церковних відносин існує відділ аналітичної роботи і релігієзнавчої експертизи, завданням якого є здійснення релігієзнавчої експертизи, піддаючи аналізу статuti релігійних організацій, надавання дозволів на ввезення релігійної літератури чи приїзд проповідників і місіонерів, відповіді на запити інших органів влади з різноманітних питань релігійного життя. Як правило, і колишній Держкомрелігій, і нинішній Департамент в цій своїй роботі постійно спирався і спирається на висновки, які йому надавало Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

Підготовлено декілька важливих документів: Науково-експертна записка «Діяльність в Україні організацій релігійно-екстремістської спрямованості і функціонування нових релігійних течій» (на запит РНБО); Науково-експертна записка «Стан релігійної мережі України і проблеми міжконфесійних відносин», яка розіслана в різні центральні державні органи. Відділення написало Лист-пропозицію в Міністерство освіти і науки «Інформація про співробітництво Відділення релігієзнавства з освітянською сферою і побажання щодо його розширення». Крім того, підготовлено Інформативний матеріал для преси «Двадцятиріччя свободи совісті в Україні» і багато іншого [3]. Деякі релігієзнавчі науково-експертні матеріали опубліковані в ювілейному та інших числах часопису "Українське релігієзнавство" та "Релігійна свобода" [6].

Як бачимо, експертному оцінюванню Відділення підлягають сфера державно-конфесійних і міжконфесійних відносин, сфера законотворчості з релігійних питань, а також обрядові, освітньо-просвітницькі, благодійницькі вияви діяльності конфесій, а заодно і факти ворожнечі, вандалізму, що інколи присутні у діяльності деяких конфесій у їх відносинах щодо інших.

Зрозуміло, що експертні матеріали можуть бути відкриті для широкого загалу, але є такі, що йдуть під грифом «для службового користування».

ВР ІФ НАН України, крім конкретних запитів, які надходили від органів влади, релігійних організацій, громадських установ, часто з власної ініціативи готувало інформаційні матеріали з різних тем і направляло їх у зацікавлені (з нашого погляду) інституції. Часто релігійні організації, окремі громадяни звертаються з проханням дати фахову оцінку порушенням владою або деякими церквами чинного законодавства в сфері свободи совісті, коли безпідставно порушують Закон і права віруючих. Так, Товариство свідомості Крішни оскаржує незаконну відмову у наданні візи зарубіжним громадянам, які збираються приїхати в Україну для навчання вірних у їхніх духовних навчальних закладах. Німецько-лютеранська громада Харкова затурбована станом своєї каплиці, яка знаходиться на міському кладовищі, і просить органи влади узаконити її власність на споруду.

Впродовж багатьох років Відділення релігієзнавства було монополістом у проведенні наукових експертиз. Нині ж, у зв'язку з інтенсифікацією релігійного життя в Україні, виникненням інших релігієзнавчих центрів, підростанням наукової зміни та спеціалізацією релігійних явищ постала необхідність делегувати функції експертологів іншим структурам. Відділення обстоює позицію фаховості експерта і науковості експертизи.

Наслідки наукової роботи Відділення завжди оприлюднювалися в ЗМІ, для широкої публіки. Спільно із держорганами проведено десятки прес-конференцій, зустрічей з журналістами. Налагоджені добрі відносини з усіма радіо- і телеканалами, газетами і журналами, і не тільки світськими, але й релігійними. Тобто вчені є активними медіаторами державно-конфесійних і міжконфесійних відносин, взагалі всієї сфери релігійного життя. Науковці Відділення є беззмінними коментаторами на радіо і телебаченні України, вони завжди відкриті на інтерв'ю з релігійної проблематики. Демонструючи високий теоретичний рівень, вони добре розбираються в практичних проблемах, в існуючих і виникаючих конфліктах, завжди готові відстоювати інтереси української держави, тобто пропагувати і провадити державну політику в сфері суспільно-релігійних відносин.

Відділення релігієзнавства ІФ НАН України має тривалі і фундаментальні зв'язки з державними органами влади у різних формах: від постійних робочих консультацій до видання довідників релігієзнавця з максимально корисною інформацією про релігійну сферу, від сприяння у зустрічі з лідером певної релігійної організації до участі в міждержавних форумах. Співробітники Відділення входять до науково-експертних комісій Департаменту у справах національностей і релігій Міністерства культури, Міністерства освіти і науки, Міністерства юстиції, Міністерства закордонних справ, СБУ. Наші недавні співробітники чи пошуківці очолювали Держкомрелігій, а чи ж нині очолюють Департамент у справах релігії МКУ, підрозділ Комітету з духовності Верховної Ради України, є уповноваженими з питань релігії обласних адміністрацій тощо. Взаємодія і взаємодопомога

обопільна. При цьому наукова інституція ніколи не претендувала на підміну органів управління, чітко усвідомлювала свої функціональні призначення, розуміючи складність остаточного прийняття рішень, що завжди залишається за державою і є її відповідальністю.

Відділення релігієзнавства й надалі планує творчо співпрацювати з державними органами влади, виступаючи теоретиками, методологами, експертами, практиками ДЦВ. Підготовлено проект Договору про співпрацю із Департаментом у справах національностей і релігії, який зокрема передбачає співпрацю в організації і проведенні конференцій і круглих столів з питань релігійної свободи, державно-церковних і міжконфесійних відносин, проведення соціологічних досліджень стану релігійності, наукове обґрунтування інформації про конфесійну мережу країни, визначення переліку питань, які будуть виставлятися при реєстрації релігійних спільнот, плануванні семінарів підвищення кваліфікації співробітників державних служб при участі в цьому ВР тощо. Ми готові до нових викликів, готові допомагати у вирішенні складних питань державно-церковних і міжконфесійних відносин, виходячи з інтересів, стратегічних і практичних, України.

Список використаних джерел

1. Академічному релігієзнавству України – 25: постановя і основні напрямки розвитку. За ред. А. Колодного. – Київ: УАР, 2016. – 60 с.
2. Експерти: Т. Антошевський, А. Арістова, А. Бабінський, А. Бойко, В. Бондаренко, М. Васін, В. Докаш, В. Єленський, О. Заєць, С. Здіорук, І. Козловський, А. Колодний, М. Маринович, О. Недавнія, О. Саган, В. Титаренко, О. Турій, Л. Филипович, М. Черенков, К. Щоткіна, А. Юраш, М. Якубович, П. Яроцький та інші.
3. Звіт про роботу ВР ІФ НАНУ за 1991 - 2016 рр. // Архів ВР ІФ НАНУ.
4. Релігія і нація в суспільному житті України і світу. Наукова монографія. За ред.: д.філос.н. Колодний А.М., д.філос.н. Филипович Л.О. – К.: Наукова демка, 2006. - 286 с.
5. Список наукової продукції ВР ІФ НАНУ: див. <https://ure-online.info/>
6. Українській Асоціації релігієзнавців двадцять років. Збірник праць. За ред. А. Колодного // Українське релігієзнавство. - №65. - К., 2013. – С.120 - 149.
7. Центри з релігієзнавчої експертизи — державні і громадські організації: Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Відділення релігієзнавства); Національний інститут стратегічних досліджень (Відділ гуманітарної політики), Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Національна академія державного управління при Президентові України; Центр Разумкова; Інститут релігійної свободи; Українська асоціація релігієзнавців; Київський національний університет імені Тараса Шевченка (кафедра релігієзнавства); Львівський Музей історії релігії; Чернівецький національний університет (кафедра релігієзнавства і теології, кафедра соціології); Тернопільський університет (Центр дослідження духовної культури); Центр релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків; Центр релігійної інформації і свободи; Центр компаративістських досліджень; Українська асоціація релігійної свободи; Український католицький університет (Інститут релігії і суспільства); Національна експертна комісія з питань захисту суспільної моралі; Комітет ВР України з питань духовності і культури; Міністерство культури (Департамент у справах релігій і національностей); Всеукраїнська Рада церков і релігійних організацій; Українська Гельсінська спілка з прав людини; інститут омбудсмена тощо. Є конфесійні аналітичні центри: Діалог, Апологетичний центр, Інститут прав людини, протидії ксенофобії та екстремізму (О. Фельдман). Безперечно, експертами є відомі спеціальні Інтернет-портали: РІСУ і Релігії в Україні.